

Л.С. Клейн

УКРАЇНСЬКЕ ОСВОЄННЯ ТРИПІЛЛЯ: ЕНЦИКЛОПЕДІЯ-ДОВІДНИК ЧИ ПАМ'ЯТНИК?*

Віха. У 2004 р. з моменту здобуття Україною незалежності минуло 13 років, а відкриттю трипільської культури виповнилося понад 130 років. Для української археології — справа честі показати, як швидко й розумно вона освоїла спадщину Російської імперії й Радянського Союзу, як розпорядилася культурною спадщиною тисячоліть. Трипільська культура — одна з найяскравіших та найбагатших археологічних культур України, хоча, можливо, й не «най» (є й інші, не менш цікаві: скіфи, Київська Русь, катакомбна культура). Однак саме трипільську культуру було обрано пробним каменем.

«Енциклопедія трипільської цивілізації», що вийшла в Києві 2004 р., — розкішне видання, колективна праця українських археологів — безсумнівно, залишиться в бібліотеках пам'ятником величчю трипільської культури й національних почуттів українських меценатів доби здобуття незалежності. Без меценатів-колекціонерів, покійного С.М. Платонова та С.А. Тарути, які пожертвували свої колекції трипільських речей і величезні кошти на видання, воно було б нездійсненне. Слід відзначити й колосальну працю археологів, насамперед головного редактора й автора багатьох статей М.Ю. Відейка, а також відповідального секретаря редакції Н.Б. Бурдо. Зрозуміло, не можна забувати, що в ці результати вкладено й багатолітню самовіддану працю багатьох поколінь археологів України, Росії й Молдови — Пассек, Бібікова, Маркевича, Черниш, Мовші, Зінковського та ін.

Це чудове довідкове видання із 3 тис. кольорових ілюстрацій на крейдованому папері.

* Л.С. Клейн підготував рецензію для публікації в одному з російських профільних видань, але на пропозицію редколегії нашого журналу погодився на публікацію української версії рецензії в «Археології» — *Ред.*

© Л.С. КЛЕЙН, 2009

В науку введено численні пам'ятки, не відомі раніше й зібрані в колекції «ПЛАТАР» (Платонова й Тарути). Наведено реєстр усіх основних пам'яток, історію вивчення, описано конференції й виставки, наукові біографії дослідників. Статті й світлини супроводжуються бібліографією. Багатьом дослідникам доведеться не раз звертатися до цього видання. Не можна обійти увагою й узагальнювальні статті, написані провідними дослідниками трипільської культури з основних проблем її вивчення. Це видання є віхою у її вивченні, таким воно й залишиться.

Презентація видання відбувалася на «всесвітньому конгресі», так і названому: «Трипільська цивілізація». Мало в світі знайдеться пам'яток і культур, пошанованих настільки дорогими виданнями. В російській археології можна назвати «Візантійські емалі» М.П. Кондакова (екземпляр було продано на аукціоні за 4,6 млн рублів), «Золото скіфів» М.І. Артамонова. З культур не можу пригадати жодної.

У боротьбі зі спокусами. Тішить, що автори основних статей, насамперед М.Ю. Відейко, протистоять націоналістичним захопленням деяких археологів і лінгвістів (як українських, так і російських) — Ю.О. Шилова, А.Г. Кіфішина та ін. і тверезо викривають міфи, створені на цьому ґрунті (в окремому додатку до першого тому). Російським археологам приємно відзначити, що їх роль у вивченні трипільської культури не замовчується й не затушовується.

«Сьогодні, коли трипільствознавству понад 130 років, — пише М.Ю. Відейко, — нерозумними (і разом з тим шкідливими для науки) представляються спроби протиставити роботи М.С. Грушевського або В.В. Хвойки дослідженням «радянських» археологів, які нібито займалися винятково фальсифікацією давньої історії українського народу або «уперто замовчували» й «принижували» трипільську культу-

ру. Погляд на історію досліджень дозволяє розставити все по місцях».

Випади на адресу «радянської археології» тим більше нерозумні на тлі фінансових проблем української археології, що поки розвивається лише завдяки джерельній базі, створеній за попередні 130 років — спочатку на гроші різноманітних інституцій двох імперій (Російської й Австро-Угорської), а пізніше — міжвоєнної Польщі, а також 70-літнього панування «тоталітарного режиму». Головному редактору та його найближчим співробітникам, імовірно, доводилося переборювати й у середовищі власного колективу ці тенденції до міфотворчості й приниження радянської археології.

У своїй статті в додатку до другого тому (с. 12—18) «Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації трипільської цивілізації» народний депутат і голова Українського благодійного фонду «Трипілля» І.О. Заєць виступає проти традиції вважати Трипілля лише однією з археологічних культур. Трипілля має, на його думку, розглядатися, як «культура, засаднича для європейської цивілізації» (с. 12). Він також виступає проти гіпотези про походження трипільської культури з балкано-дунайських культур, вона має неодмінно походити з місцевих культур. Відмінні від власних погляди І.О. Заєць розглядає як антипатріотичну позицію і спадщину колоніального режиму. Шкода, що народний депутат не розуміє: за такого підходу об'єктивне дослідження минулого неможливе, а фонд творитиме не благо, а щось інше. У тому самому додатку вміщено статтю «Трипілля — вікно у початок історії» (с. 5—10) колишнього депутата Верховної Ради, професора економіки Володимира Кириловича Черняка, редактора усього додатка. Він пише, що трипільці «першими в історії вирішили продовольчу проблему, першими почали будувати справжні будинки, як правило, двоповерхові, в яких вперше з'явилися двері...» тощо (с. 5). «У трипільців-усатівців уперше з'явилися кургани — прообраз пірамід». «Вже нагромаджено достатньо фактів і аргументів для розвінчання ортодоксальних уявлень про початок цивілізації як «світла зі Сходу». Настав час ламати стереотипи і здійснити нові географічні відкриття стосовно витоків цивілізації... Трипільська культура, по суті, була першою цивілізацією людства». І посилається на писання Ю. Шилова, А. Кіфшіна (а також на висловлювання солідних археологів Г. Кларка та С. Піготта, але «вирвані» з дуже старих книг — середини минулого століття).

Ну, даруйте, Володимире Кириловичу, і Ви туди ж... Схаменіться, де ж *перші* будинки, перші двері, коли є Єрихон межі IX—VIII тис. до н. е. у Палестині, Чатал-Гююк із храмами й розписами VII—VI тис. до н. е. у Малій Азії, а трипільська культура в 5400—5100 р. до н. е. лише почалася в Україні, трохи раніше — у Румунії й Молдові, а її величезні поселення («протоміста») з'явилися на тисячу років пізніше. Де ж перші кургани, коли усатівська культура почалася приблизно з 3400 р. (деякі нині датують 3500), а Майкопський курган і його культура — з 3700 або навіть із 3900 рр. до н. е.

В.К. Черняк закидає Л.Л. Залізнику «прасемітизацію» Трипілля. Дуже обізнаний і обережний археолог, Л.Л. Залізник, за визначенням В.К. Черняка, «виключає трипільців та інших найдавніших хліборобів з кола індоєвропейських народів» (с. 7). Етнічне визначення давніх культур справа надто складна й поки суто гіпотетична. За результатами досліджень палеогенетиків, усю південну й почасти центральну Європу в неоліті було заселено з Близького Сходу. Так що припущення щодо афразійської (тобто семіто-хамітської) мовної належності ранніх хліборобів Старої Європи має шанси підтвердитися, тоді як ознаки індоєвропейської належності менш вагомі. А В.К. Черняк обурюється тим, що «з тексту і контексту І тому *«Давньої історії України» (1997 р.) випливає, що Трипільська культура не має індоєвропейських етнічних ознак. А яких? Семітських?»* — риторично запитує В.К. Черняк (с. 7). Йому це здається неймовірним і неприйнятним. А що страшного, якщо семітських?

В.К. Черняк спростовує гіпотезу Л.Л. Залізника тим, що араби, яких він вважає західними семітами, з'явилися в «обжиті шумерами Месопотамію» в III тис., а іудеї, нібито східні семіти, увійшли в історію на тисячу років пізніше, тоді як трипільська культура вже давно існувала. За цією логікою можна заперечувати й індоєвропейську належність трипільської культури, оскільки індоарії, іранці, греки й навіть хети з'явилися на історичній арені набагато пізніше від трипільської культури. Я вже не кажу про те, що В.К. Черняк переплутав західних семітів зі східними. Щоправда, ці додатки з'явилися у другому томі й з передмовою, що це альтернативні академічній науці погляди, яких редакція не поділяє. Вони з'явилися навіть із окремою пагінацією. У будь-якому разі все це показує, за яких обставин головному редактору й секретарю доводилося відстоювати лінію об'єктивної науки.

Деякі здивування. За це й за всю працю читачі, природно, вдячні творцям цієї махіни. Однак, витративши величезні кошти й замахнувшись на таку велику справу, творці енциклопедії мають бути готові до того, що й претензії до них буде висунуто, так би мовити, підвищені.

Насамперед не зрозуміло, чому автори енциклопедії виключили зі змісту історичну й етнічну інтерпретацію матеріалів трипільської культури, відсунули проблеми історичної реконструкції (с. 17), хоча постійно їх торкаються. Та і як їх не торкатися? Проте, як тільки автори порізно порушують ці питання, фрагментарно, вони вважають за можливе не мотивувати свої уподобання всебічно. Як наслідок, багато суджень виглядають суб'єктивними або неправомірними.

Друге здивування виникає через територіальне охоплення. Творці енциклопедії обмежилися територією України, тоді як культура поширена й у Молдові та Румунії. Виходить, не енциклопедія трипільської культури, а енциклопедія її частини, причому відрізаної не за давніми межами територіальних варіантів, а суто сучасними державними кордонами. Це правомірно під час вивчення охорони пам'яток і деяких інших приватних аспектів, але не археологічної культури в цілому.

Третє здивування пов'язане з тим, як ставитися до того, що в приватних колекціях, які лягли в основу видання, явно використано результати «чорної археології». По-перше, де гарантії, що ці біноклі й моделі не фальшивки, а по-друге, постає питання етичне. З одного боку, колекціонери врятували знахідки від гибелі й забуття, ввели їх у науку, з іншого — ввели їх у науку без необхідної документації, без відомостей про комплекс, без датування, і сама їхня купівля є заохоченням грабіжників до подальшого розграбування національного надбання. В аналогічній ситуації (за згоду подивитися грабіжницьки розкопані скарби Йортана в Туреччині неподалік Трої і придбати фотознімки — лише фотознімки!) був надовго дискваліфікований і позбавлений права розкопок у Туреччині відомий англійський археолог Джеймс Мелларт. Ця проблема вимагає загального законодавчого рішення. В Україні серед громадськості є люди, які розуміють це (Махун 2004), але слід, щоб це зрозуміли законодавці.

Розбір за главами. Структура видання така. Перший том — вступний, він містить систематичний опис трипільської культури. Том другий дає розташовані за абеткою пояснення основних термінів і понять, пов'язаних із три-

пільською культурою. У передмові анонсовано видання першого тому в двох частинах, але частина друга (альбом колекцій) не вийшла.

Том перший. У першому томі 9 глав: 1) історія досліджень, 2) періодизація і хронологія, 3) економіка, 4) планування й архітектура поселень, 5) духовна культура, 6) знакові системи, 7) антропологічний склад, 8) озброєння й військова справа, 9) трипільська культура в європейському контексті.

Розділ з історії досліджень (автор М.Ю. Відейко) написано блискуче: повно, всебічно й розумно. Показано, що відкрив перші пам'ятки цієї культури, звичайно, не В.В. Хвойка на Дніпрі наприкінці ХІХ ст., а австро-угорські дослідники в Західній Україні в 1822 р. й у 1870-і рр. (печера Вертеба, Більче-Золоте). Показано й досягнення та помилки ентузіаста В.В. Хвойки. Послідовно розглянуто різні етапи досліджень і виявлено основні досягнення кожного. Бентежить лише дивна термінологія заголовків: дослідження розділено на польові й наукові. А польові — що, не наукові? Окрім польових, залишаються дослідження камеральні й кабінетні, хоча археологи й не люблять цих слів. Слова «кабінетний учений» здаються їм принизливими. Втім, уся робота над енциклопедією — камеральна й особливо кабінетна.

Відмінно написано й розділ із періодизації й хронології трипільської культури (переважно той самий автор). Здебільшого випадає з розгляду, що не вся періодизація Трипілля будується на працях Т.С. Пассек, що насправді в основу всієї періодизації лягли три схеми — О. Кандиби, Г. Шмідта — В. Думитреску та Т.С. Пассек. М.Ю. Відейко відновив цю картину. Він детально розглянув різні підсумкові схеми радіовуглецевого датування й вивів прийнятну шкалу датування Трипілля.

Проблему походження трипільської культури (автор Н.Б. Бурдо) вписано до розділу про періодизації, хоча це окрема проблема. Проблему розглянуто об'єктивно на великому матеріалі й розв'язано на користь культури Боян та інших культур Балкан і Подунав'я. Буго-дністровську гіпотезу В.М. Даниленка відкинуто.

Проблему пізнього Трипілля розглянуто в розділі В.О. Дергачова зі звичайною для цього автора чіткістю й детальністю (звісно, детальніше — в його спеціальних працях).

Однак впадає в око, що відповідної розробки раннього Трипілля в книзі немає й, що важливіше, немає розділу відносно кінця Трипілля, про причини кінця й долі населення внаслідок занепаду Трипілля. Є в літературі розробки

того ж В.А. Дергачова, є протилежні гіпотези, але в Енциклопедії немає нічого.

Главу про економіку написано різними авторами (за розділами). Це найбільша глава, вона зроблена вражаюче, з детальним обґрунтуванням висновків, зі схемами й діаграмами. Особливо вражає зіставлення схем складу череди усатівського поселення Маяки й Казахського відгінного скотарства ХІХ ст. (с. 196). Зрозуміло, значущість розділу про металобробку зумовлено базовими дослідженнями Н.В. Риндіної.

Глава про планування (В.П. Дудкін і М.Ю. Відейко) і архітектуру поселень (М.Ю. Відейко) дуже цікава й багата на матеріали, але не дуже переконлива. Автори трактують еліпсоподібні й кільцеві плани поселень в оборонному аспекті. На багатьох подібних поселеннях житла вибудовано дуже близько одне до одного, подекуди впритул, але переважно на деякій відстані, довгими осями за радіусами. В центрі поселення, як правило, залишено вільний простір. Автори називають це розташування «житловими стінами», і в кількох місцях повідомлено, що термін введено 1987 р. М.М. Шмаглієм і М.Ю. Відейком (т. I, с. 489; т. II, с. 168). Наскільки я знаю, цей термін вживав у 1940-і рр. С.П. Толстов у Середній Азії, причому стосовно дійсно житлових стін: фортечні стіни, порожні й заселені у середині — Кюзели-гир, Калалі-гир та ін. (Толстов 1948, с. 91—95). Тож правильно було б сказати, що термін перенесли на трипільські поселення зазначені автори. Насправді таке вживання терміна суто фігуральне. Поселення трипільської культури «житлових стін» не мають, оборонна цінність цих кілець будинків сумнівна (тим більше, що будинки розташовані довгими осями не вздовж кільця, а поперек — за радіусами. Прострілюватися з будинків (як це уявляють автори) проміжки між будинками не могли, тому що віконця невеликі, а лук — не револьвер, вимагає простору для маніпулювання.

Вільний простір у центрі кільця, скоріш за все, було призначено для худоби, а не для зборів воїнів. Що ж до кільцевого плану, то разом із парканами він міг бути призначений для утримання худоби, а міг бути наслідком ієрархії родин: старі родини селилися ближче до центру, нові — далі від нього. Можливі й інші причини. Це вимагає досліджень. Про укріпленість свідчать вали й рови.

Що стосується реконструкції будинків, то дивно, що всі реконструкції — двопохилі або чотирипохилі гостроверхі, а всі глиняні мо-

дельки будинків, досить реалістичні, мають низький та округлий дах. За якими зразками моделювалася реконструкція? За українськими мазанками? Двоповерховість також під сумнівом. За перший поверх могли правити напівпідвальні приміщення для худоби, а вся конструкція мала оберігати господарів будинку від вогкості (щось на зразок козачого куреня).

Велику главу про духовну культуру, багату на матеріали, написано переважно Н.Б. Бурдо. Дослідниця вирішила відійти від марксистської догматичної концепції й, аналізуючи трипільські матеріали, побудувала схему духовної культури, ґрунтуючись на перекладних працях Дюркгейма, Мосса, Каюа й Еліаде. Однак і ця розробка, як і багато інших, не дає цілісної системи уявлень щодо вірувань давніх хліборобів.

Ритуал неодмінного спалення поселень у разі залишення, закорінений в уявленні багатьох археологів, не здається мені твердо доведеним. Поселення згоріли — це факт. Але чому? Причини могли бути різні: звичайні часті катастрофи (пожежа) і залишення селища як їх наслідок; напад ворогів (хоча б сусідів); спалення через мор і тлумачення його як гніву богів; знищення, щоб не дісталася нікому, хто захотів би скористатися й оселитися на «наших» землях. Африканські тубільці на питання, чому вони залишають своє селище після кількох років життя, пояснили етнографові: «тому, що воно смердить». Для реконструкції саме ритуалу (так би мовити, офірування богам) потрібно було б знайти близькі аналогії у міфах.

Зовсім відсутнє тлумачення браку поховань до періоду СІІ, до Усатового. Водночас ця проблема важлива для всіх культур енеолітичної мальованої кераміки, і вона піддається розв'язанню (питання щодо виставляння небіжчиків на поживу птахам і собакам).

Главу про знакові системи трипільської культури написано переважно головним нині пропагандистом цієї ідеї Т.М. Ткачуком. Добре, що Т.М. Ткачук зібрав і класифікував символи й знаки, що трапляються на трипільській кераміці. Тепер можна їх оцінювати й обговорювати. Мене ці знаки не переконують у наявності писемності. Частина з них є дуже стилізованою орнаментикою, інша частина дуже схожа на знаки власності — тамги. Написів немає. Що такі знаки в принципі можуть розвинутися в писемність, немає сумнівів. Однак жодних свідчень цього розвитку немає. Очевидно, не було й умов для нього. Як правило, такими умовами є палацові інституції, яким

потрібні економічні архіви. Певний стимул надають і сильні жрецькі служби, що потребують фіксації канонічних текстів для навчання кадрів. Якщо ж того й іншого немає або вони лише в зародку, то поштовх може бути отримано від сусідів, які мають писемність. Нічого подібного в Трипільлі не спостережено.

Інша справа — семантика орнаментальних візерунків. Імовірно, вона була. Однак у більшості випадків її тлумачення вкрай проблематичне, що засвідчує доля талановитих розшифровок Б.О. Рибаківа. Вони не стали канонічними, хіба що у фанатів слов'янської етногенези від трипільської культури. Запроваджено й інші тлумачення з однаковою правдоподібністю.

У малесенькій главі про антропологічний склад трипільської культури напрочуд мало матеріалу. Втім, дивуватися не доводиться: обмаль поховань. Імовірно, прориву в цій сфері потрібно чекати від палеогенетиків.

Главу щодо озброєння та військової справи трипільців написано цікаво, це знову Відейко. Тут значущою є констатація сильної озброєності трипільців у порівнянні зі степовими племенами — наявність у них найповнішого й довершеного озброєння для того часу. Разом із щільністю заселення порівняно зі степовими культурами (там населення не численне) це створювало значні військові переваги. М.Ю. Відейко резонно відкидає реконструйований багатьма (а останнім часом — Ентоні та В.О. Дергачовим) успішний натиск степовиків на трипільське населення. Степовики, вважає він, не мали жодних шансів на успіх.

Можливо, із цим і пов'язана неукріпленість багатьох трипільських поселень протягом ранніх етапів культури, коли їхніми основними сусідами були степовики. Проте укріплення у трипільців з'явилися на пізніх етапах, коли до них наблизилася носії культур лійчастих кубків, кулястих амфор і баденської — культур, досить багатолюдних та аж ніяк не настільки слабко озброєних, як це змальовує Відейко. Так, адже якимось трипільська культура увійшла в кризу, що завершилася її зникненням. Імовірно, це було зумовлено як кліматичними змінами, так і натиском центральноєвропейського населення. Ці контакти та взаємодії М.Ю. Відейко розглядає в останній главі першого тому, надто невеликій.

З додатків корисну статтю М.Ю. Відейка щодо міфотворчості, пов'язану з трипільською культурою, я вже відзначав. Зупинюся також на цікавій за задумом статті В.В. Індут-

ного «Оцінка археологічних знахідок трипільського часу». Експертна оцінка археологічних об'єктів, як і предметів мистецтва, дуже важлива для музейників, але створюється завжди надзвичайно суб'єктивно. Автор вирішив перевірити алгеброю гармонію. Він визначив критерії, що виявляють соціокультурне значення археологічних знахідок — визначив досить повно й розумно. Об'єктивно. Але потім проставив у цифрах, скільки балів потрібно давати за різні ступені прояву ознак за кожним із цих критеріїв — а ось це вже цілком суб'єктивно. І зрівняв усі критерії: історію знахідки, вік, ступінь унікальності, зв'язок із культурною традицією тощо. Експерти навряд чи з цим погодяться. Рівні значення (локальне, національне, світове) автор розкладає за шкалою кількості інформації у бітах (зростання в простій прогресії), а за ними визначає «коефіцієнт прогнозованої цінності пам'ятки щодо базової цінності» (зростає у геометричній прогресії)... Об'єктивність, механізм і зміст цієї оцінки від мене вислизують.

Поза тим, за будь-якого переведення такої шкали в грошовий еквівалент потрібно враховувати, що на ринку старожитностей, як і на будь-якому ринку, ціна визначається не «прогнозованою» чи «базовою» цінністю об'єкта, а грою попиту та пропозиції.

Том другий. Другий том, словникового типу, містить експлікації таких понять: персоналій, пам'яток, спеціальних термінів археології, музеїв і наукових установ, конференцій і симпозіумів, а також виставок та інших проявів трипільської тематики в соціокультурній сфері сучасності. Як на мене, внесення пояснень загальних понять археології до словника з Трипілья не є необхідним, до того ж, що деякі з них в археологічному середовищі тлумачаться по-різному.

Наприклад, «археологічна культура» роз'яснюється як «сукупність археологічних пам'яток і комплексів, артефактів на певній території та в певний час». Беремо будь-яку територію й будь-який час — усе, що виявиться у середині, оголошуємо археологічною культурою. Так? Виходить, що так.

Візьмемо інше визначення — «археологічний комплекс пам'яток». Це поняття Ю.М. Захарука пояснюється як «сукупність археологічних матеріалів, отриманих у результаті археологічних та археометричних досліджень». Однак під це тлумачення підійде все, що завгодно. Уточнювальне доповнення: «Характеризують (sic! — Л.К.) певну групу одночасних археологічних пам'яток (поселень, могильників, поховань тощо)

з однотипними рисами, розповсюджених на певній території — тип пам'яток, що належить певній культурі». А це охопить всю археологічну культуру. У чому ж різниця?

Візьмемо третє поняття — «інвентар». Визначається як «загальна характеристика артефактів похоронного комплексу». Інвентар — це характеристика або сукупність артефактів? А хіба не можна говорити про кременевий інвентар такого-то скарбу? Палеолітики говорять про інвентар будь-якого комплексу. От «супровідний інвентар» — це суто про поховання.

З-поміж інших недоліків згадаю словникову статтю про Йозефа Шомбаті. Правильно читати його ім'я та прізвище — Йозеф Сомбаті (Szombathi Joseph). Угорське «s» — це російське «ш», а угорське «sz» — це російське «с». Помилково прочитано і С. Ястжембски (S. Jastrzębski) — правильно: Ястшембськи (у польському «rz», дійсно, читається як «ж», але після «t» або «p» воно перетворюється на «ш»).

Особисто мене, звичайно, зацікавила словникова стаття й інші згадки про Карбунський скарб, оскільки в 1960-ті рр. я витратив багато часу на його аналіз і опублікував велику працю, спеціально йому присвячену (Клейн 1968). Я зібрав усі доступні мені тоді аналогії речам скарбу, картографував їх і дійшов висновку, що металеві речі — імпортні, а осередок виробництва — у тисаполгарській області. Те саме стверджувала й Н.В. Риндіна (1971 р.). Я тоді під впливом праць В. Милойчича ще не визнавав радіовуглецевих дат і датував скарб за короткою хронологією, що було неправильно. Утім, відносну хронологію Південно-Східної Європи в мене було загалом побудовано правильно, а безліч точкових карт ареалів типів робило працю придатною для використання (навіть і нині). Праця була місткою і професійною. Через 30 років свою працю про Карбунський скарб видав мій учень В.А. Дергачов (1998 р.), який виправив моє абсолютне датування. Мені шкода, що про мою працю зовсім не згадано в Енциклопедії.

З приводу моєї короткої тоді хронології в Енциклопедії згадано, що вона вплинула на М.О. Чмихова та І.Т. Чернякова, і призвела їх до неправильних датувань (т. II, с. 91). Слід зауважити, що йдеться про мої праці 1964—1968 рр., а невдовзі я відмовився від короткої хронології і разом з усіма перейшов на радіовуглецеву, тоді як працю М.О. Чмихова та І.Т. Чернякова опубліковано в 1988 р., через два десятиліття, за зовсім інших обставин. На хронологію М.О. Чмихова впливала не моя стара по-

милкова позиція, а його фантастична астрально-календарна археологія. М.О. Чмихов був людиною талановитою і захопливою, але, на жаль, він не отримав гарної школи, наукової методики. Він приїздив до мене перед своїм захистом кандидатської, доводив мені красу своїх астрально-календарних побудов та їх відповідність моїм висновкам щодо катакомбної культури. Я намагався переконати його, що його засади не витримують критики (за критеріями наукової методики), але безуспішно. Він був ще й «упертим», а можливо, йому вже пізно було перебудовувати систему поглядів: занадто багато авансів було видано. Він був вельми розчарований тоді, йому хотілося визнання авторитетних археологів, і, незважаючи на успішний захист кандидатської, а потім і докторської, імовірно, приховане усвідомлення слабкості своєї побудови призвело М.О. Чмихова до передчасної і раптової смерті.

У загальному контексті видання епізод із моєю працею, зрозуміло, дріб'язок, але для мене це не дріб'язок — робота над Карбунським скарбом забрала кілька років мого життя.

До другого тому, крім уже згаданих статей з альтернативного трипіллязнавства (не всі вміщені статті такі), також долучено іменний показник осіб і пам'яток, але тільки за другим томом. Загального ж за обома томами немає (а до першого тому показник не зроблено). Предметного показника також немає. Цей недогляд компенсується тим, що випущено комп'ютерний диск із Енциклопедією — виходить, можна буде відшукати будь-яке слово за допомогою вордівського шукача, але для цього потрібно придбати диск.

Крім захвату технічними перевагами видання і працею українських колег, є й одне сумне враження від огляду другого тому: як мало залишилося археологів, які професійно займаються трипільською культурою в Україні! Порівнюючи великі експедиції і колективи «попереднього часу», на тлі видатних фігур (Пасек, Бібіков, Маркевич, Захарук, Збенович, Мовша, Черниш, Риндіна...) сучасні трипіллязнавці губляться, зате надзвичайно розмножилися на ниві трипіллязнавства напівзнайкмифотворці й чорні археологи.

Добрі побажання. Насамкінець перейду до двох загальних питань, імовірно хворобливих для моїх українських колег, але принципових і таких, що потребують мого реагування.

Перше — це питання стосовно доречності застосування до трипільської культури епітета «цивілізація» (питання порушують й україн-

ські журналісти: Махун 2004). На мій погляд, поняття цивілізації не таке вже й розпливчате, як це хочуть представити автори Енциклопедії. Принаймні три ознаки визнають всі чи майже всі. Це писемність, державний апарат і міста. Щодо відсутності писемності в трипільській культурі я вже говорив, а протописемність трипільського типу (розвинутий орнамент і тамги) цивілізацію не знаменує. Державної влади в Трипіллі не помітно — виділеної армії чи хоча б дружини, поліції, суду, податків — жодних ознак. Величезні селища типу Майданецького містами та навіть протомістами не можна назвати. Це великі села. Мешканці практикували сільське господарство, а ремісників було не більше, ніж у будь-якому селі. У них не було сільської округи, що їх годувала. Не було й особливих фортець чи палаців для правителя. У найліпшому разі дещо більший будинок для старійшини чи чоловічого союзу. Словом, жодних ознак міста.

З огляду на це Енциклопедію краще було назвати скромніше — «Енциклопедія трипільської культури». Менше було б підстав для гумористичного обігрування (яке я вже зустрічав в Інтернеті, й аж ніяк не з російського боку — див. Бузина 2006). Вважаю, що в цьому питанні головний редактор піддався загальній атмосфері й зробив крочок назустріч міфотворчому захопленню. Трипільська цивілізація — це також міф (Куроленко 2005). Навіть скіфи мали лише одну ознаку цивілізації — державність, а цього замало. Цивілізація прийшла на береги Чорного моря з еллінами, а в Середню Наддніпрянщину, можливо, з готами Германириха, але перша стала цивілізація тут — це Київська Русь. Надалі варто б зважати на це.

Друге питання — про практичність видання, а воно зводиться до питання мови й ціни. Якщо видання задумувалося як пам'ятник, тоді, звичайно, чим дорожче, тим краще, а оскільки Україна уявляється головною спадкоємицею трипільської культури (відсовуючи Молдову й Румунію, не говорячи вже про Росію, яка взагалі ні до чого), то українська мова — єдино можлива.

Однак якщо головне завдання — поширити знання щодо трипільської культури, показати всім багатство трипільської культури й успіхи української археології в її пізнанні, то видання потрібно зробити максимально доступним якомога ширшому колу читачів, принаймні всім археологам. А це значить: зробити його не настільки дорогим (археологи в наших країнах — народ бідний, і навіть великі біблі-

отеки в нас не багаті). Ваше видання — на дорогому крейдованому папері, яке за яскравого світла й читати важко (відблискує), а вже вага — неймовірна, кожен том — на три кілограми. Мені, людині надто літній, їх і перевертати важко. Літнім бібліотекаркам їх і з полиці не дістати, і до читачів тягти — на візку б. Воістину пам'ятник. Можливо, якусь частку з тиражу й варто б видати в такому вигляді — як пам'ятник, а основний тираж видати робочий, дешевше й простіше. Для роботи.

Те, що Енциклопедію видано українською мовою, різко скорочує коло її читачів і користувачів. Російська мова доступна й зрозуміла всім українцям, і це викликає в українських видавців ілюзію, що й українська однаково доступна й зрозуміла росіянам. А це зовсім не так. Українці розуміють російську тому, що вона століттями була мовою міжнародного спілкування в Російській імперії, а потім у Радянському Союзі. Українську ж росіяни розуміють на рівні Тарапуньки та Штепселя — як побутовий гумористичний сленг. Як тільки справа доходить до серйозного читання, негайно спотикаються й нагромаджують помилку на помилці. Мої студенти, яким я велів читати українські матеріали, несли мені тексти й запитували: от пишуть, що виявлено три шари, а на кресленнику жодного шару немає («шар» українською — «слой»). Або: описано поховання чоловіка, а стаття не зазначено («чоловік» — це «мужчина»). Або: українці пишуть, що в них не вистачає умов для розвитку археології — студенти вкрай здивовані, не очікували такої самокритичності (вони не зрозуміли, що йдеться не про «уми», а про «умови», тобто «условия»). І так на кожному кроці.

Якщо потрібно в Енциклопедії знайти «алтарь», ніхто з росіян не здогадається, що потрібно шукати «вівтар». Так само ніхто не стане шукати замість «кувшина» «глек», замість «сокровища» — «скарб», замість «топора» — «сокиру». Вони навіть не зрозуміють без словника, що «тваринництво» — це «животноводство», а «мисливство» — «охота».

Енциклопедія вийшла накладом у три тисячі екземплярів. Тобто розраховували на три тисячі покупців. Навряд чи в Україні є стільки археологів або багатих аматорів. Виходить, розрахунок був на іноземців. А з них наймасовіший інтерес до пам'яток України — в Росії та інших країнах колишнього Радянського Союзу, об'єднаних нині знанням російської мови. Та й половина України сюди належить. Необхідно зважати на реальний стан справ. Якщо хочеш, щоб чита-

ли у світі, потрібно видавати англійською, як би це не ображало, скажімо, росіян. Якщо хочеш, щоб слово про археологію України було доступне найзацікавленішому масовому читачеві, видавай російською, як би це не звучало політнекоректно в Києві й скандально у Львові.

А «Енциклопедія трипільської цивілізації», за всіх недоліків, безсумнівно, цінне творіння,

й воно було б затребуване на всіх просторах колишнього Союзу, якщо б воно було дешевшим і російською мовою. Я зупинився докладно на недоліках видання саме тому, що вважаю його цінним і таким, що заслуговує на серйозний і докладний аналіз.

*Переклад з російської
В.В. ОТРОЩЕНКА*

Бузина О. Миф о трипольском горшке. — Отрывки из «Тайной истории Украины». — tabloid.lbs.ru/node/559. — 2006.

Дергачев В.А. Карбунский клад. — Кишинев, 1998.

Енциклопедія трипільської цивілізації. В двох томах. — К., 2004.

Клейн Л.С. О дате Карбунского клада // Проблемы археологии. — 1968. — Вып. 1. — С. 5—74.

Куроленко Н. Трипольский миф (Интервью с проф. В.В. Отрощенко). — Киевские ведомости// Субботний собеседник. — 2005. — № 187 (3573).

Махун С. Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація»: рефлексии дилетанта // Дзеркало тижня / людина. — 2004. — 44 (519).

Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1948.

Одержано 23.09.2008